

Κεφάλαιο τρίτο

Ἡ ἀρετὴ φαινόμενο τῆς ἀνθρώπινης μόνο συνείδησης.

Ἐκεῖνο πού δὲν κατόρθωσε ὁ Guyau: νὰ συμβιβάσει τὸν Ἐγωισμό μὲ τὸν Ἀλτροισμό μέσα σὲ μιὰ «θετική καὶ ἐπιστημονική» Ἠθική, πιστεύει, ὅτι τὸ πέτυχε, ἕνας θαυμαστής καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου του: ὁ Πέτρος Κροπότκιν, ὁ θεωρητικὸς τῆς Ἀναρχίας, μέσα στὸ βιβλίο του: *L' Ethique* (μετάφρ. ἀπὸ τὸ ρούσικο τῆς M. Goldsmith, Paris 1927, 1ος τόμος, 4η ἔκδ).

Τὸ πέτυχε πραγματικά; Ἡ τί ἐπὶ τέλους ἐπέτυχε μὲ τὸ ἠθικό του σύστημα ὁ Κροπότκιν;

Αὐτὰ θὰ ἐξετάσουμε σὲ τοῦτο τὸ Κεφάλαιο.

Ὁ Κροπότκιν νομίζει ὅτι κάθε ἀντίθεση ἀτομισμού καὶ κοινωνικότητας παραμερίζεται στὴν Ἠθική ὀριστικά, ὅταν μελετήσουμε βαθύτερα τὴ Φύση καὶ τὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία: «Ἡ μελέτη τῆς Φύσης καὶ τῆς ὀρθῆ ἐνοούμενης ἀνθρώπινης ἱστορίας δείχνει στὸν ἄνθρωπο τὴ σταθερὴν ὑπαρξὴ μᾶς *διπλῆς τάσης*: ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τῆς τάσης πρὸς τὴν *κοινωνικότητα* ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ σὰν ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς τελευταίας, τῆς λαχτάρας γιὰ μιὰ μεγαλύτερη ἔνταση ζωῆς, ἄρα γιὰ μιὰ μεγαλύτερη εὐτυχία τοῦ ἀτόμου, γιὰ τὴ γοργή του

προκοπή, τὴ φυσική, τὴ διανοητική καὶ τὴν ἠθική. Αὐτὴ ἢ διπλὴ τάση εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς Ζωῆς γενικά. Ὑπάρχει μέσα στὴ φύση τῆς Ζωῆς καὶ ἀποτελεῖ μιὰν ἀπὸ τὶς βασικὲς τῆς ιδιότητες, ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα τῆς κατηγορήματα, ὅτι ὄψη κι ἂν παίρνει στὸν πλανήτη μας ἀπάνω ἢ Ζωῆ. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι οὔτε μεταφυσικὴ βεβαίωση τῆς «καθολικότητας τοῦ ἠθικοῦ νόμου», οὔτε ἀπλὴ ὑπόθεση. Χωρὶς σταθερὴν αὐξηση τῆς κοινωνικότητας, δηλ. τῆς ἔντασης τῆς Ζωῆς καὶ τῆς ποικιλίας τῶν αἰσθημάτων ποὺ δίνει, ἡ Ζωὴ εἶναι ἀδύνατη. Αὐτὸ εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς. Ὅταν λείπει αὐτὸς ὁ ὅρος, ἡ Ζωὴ φθίνει πάει πρὸς τὴν ἀποσύνθεση, πρὸς τὴν καταστροφή τῆς. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τοῦτο σὰν ἓναν καλὰ ἀποδειγμένο φυσικὸ νόμο» (Ethique, σελ. 25-26). Ὁ Κρουπότκιν συγκέντρωσε σ' ἓναν τόμο («Mutual Aid, a Factor of Evolution» London, Heinemann. Γαλ. μετάφρ. τοῦ Hachette-Paris) ἀναρίθμητα παραδείγματα, εἴτε ἀπὸ προσωπικὲς του παρατηρήσεις, εἴτε ἀπὸ διηγήσεις ὀνομαστῶν ἐξερευνητῶν καὶ ζωολόγων, γιὰ ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ ἀλληλοβοήθεια εἶναι ὄχι μόνο συνηθέστατο, ἀλλὰ καθολικὸ σχεδὸν φαινόμενο μέσα στὸ ζωικὸ κόσμο. Γιὰ τοῦτο τονίζει στὴν «Ἠθική» του: «Ἐνόσω μελετᾶμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, διαπιστώνουμε ὅσο πᾶμε καὶ περισσότερο, ὅτι ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ζώων, μὲ τὰ ὁποῖα ζοῦσε σὲ στενὴ συνάφεια, εἶναι ποὺ πῆρε τὰ πρῶτα μαθήματα μιᾶς γενναίας ἄμυνας τῶν δικῶν του, τῆς αὐταπάρνησης πρὸς ὄφελος τῆς ομάδας, μιᾶς ἀπεριόριστης ἀγάπης γιὰ τὰ παιδιά του, τῆς ὠφελιμότητος τῆς κοινωνικῆς ζωῆς γενικά. Οἱ ἔννοιες τῆς «ἀρετῆς» καὶ τῆς «κακίας» δὲν εἶναι μόνο ἀνθρώπινες, ἀλλὰ ζωολογικὲς» (σελ. 27). Καὶ παρακάτω: «Ἡ Φύση εἶναι ὁ πρῶτος δάσκαλος, ποὺ δίδαξε στὸν ἄνθρωπο τὴν Ἠθική, τὴν ἠθικὴν ἀρχή (principe). Τὸ κοινωνικὸ ἔνστιχτο, ἔμφυτο στὸν ἄνθρωπο, ὅπως καὶ σ' ὅλα τὰ κοινωνικὰ ζῶα—τέτια εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν ἐννοιῶν τῆς κατοπινῆς ἐξέλιξής τῆς» (σελ. 57).

Τὸ πῶς ὅλες οἱ ἔννοιες τῆς Ἠθικῆς βγῆκαν ἔπειτα ἀπὸ μακραίωνην ἐξέλιξη μέσ' ἀπὸ κείνη τὴν πηγαία, τὴ

«ζωολογικήν ἀρετή» τῆς ἀλληλοβοήθειας, πού ναι ἐκδή-
λωση τοῦ ἔμφυτου στόν ἄνθρωπο, καθὼς καὶ σ' ὅλα τὰ
κοινωνικά ζῶα, «κοινωνικοῦ ἐνστίχτου», μᾶς ἐξηγεῖ ὁ
Κροπότκιν σὲ δύο ἀξιωματικὸν σελίδες τοῦ βιβλίου
του. Προσοχὴ μεγάλη στὰ λεγόμενά του. Μπορεῖ νὰ τὰ
ὀνομάσει κανεὶς σύνοψη καὶ ὀλοκλήρωση τῆς «morale
evolutionniste», πού ἐγκαινίασεν ὁ Darwin καὶ ἡ σχολή
του καὶ πού κυριαρχοῦσεν ἴσαμε τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν
εὐρωπαϊκὴ σκέψη. Πιὸ συστηματικὰ καὶ πιὸ συγχρο-
νιζόμενα κανεὶς ἄλλος ἔξω ἀπὸ τὸν Κροπότκιν δὲ θά ταν
σὲ θέση νὰ παρουσιάσει τὶς βασικὰ ἀρχὲς τῆς Ἠθικῆς
αὐτῆς. Ἀκοῦστε τον: «Ἡ σημασία τῆς *κοινωνικότητας*
καὶ τῆς *ἀλληλοβοήθειας* μέσα στὴν ἐξέλιξη τῶν ζώων καὶ
στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας μπορεῖ, μοῦ φαίνεται, νὰ
γίνει δεχτὴ σὰν ἀλήθεια ἐπιστημονικὴ, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ
ὑποθέσεις. Μποροῦμε ὕστερα νὰ θεωρήσουμε ὡς ἀπο-
δειγμένο ὅτι, ἐνόσω ἡ ἀλληλοβοήθεια γίνεται μέσα στὴν
ἀνθρώπινη κοινωνία καθιερωμένη συνήθεια, ἐνόσω δηλ.
τελεῖται ἐνστικτώδικα, τὸ ἔθιμο αὐτὸ ὀδηγεῖ στὴν ἀνάπτυξη
τοῦ συναισθήματος τῆς *δικαιοσύνης*, μὲ τὴν ἀναγκαῖα
συνοδεία του—τὸ συναίσθημα τῆς *ισότητας*, καθὼς καὶ
στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰκανότητας νὰ συγκρατεῖ κανεὶς τὶς
ὀρμὲς του ἐν ὀνόματι αὐτῆς τῆς ἰσότητας. . . Ἀλλὰ ἐνό-
σω πάλι οἱ σχέσεις ἰσότητας καὶ δικαιοσύνης ριζώνονται
μέσα στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες, τὸ ἔδαφος ἐτοιμάζεται
γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν κατοπινὴν ἐξάπλωση σχέσεων
πιὸ φίνων. Ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν σχέσεων ὁ ἄνθρωπος
συνηθίζει σὲ τέτιο σημεῖο νὰ καταλαβαίνει καὶ νὰ αἰσθάν-
νεται τὸν ἀντίχτυπο τῶν πράξεών του ἀπάνω σὲ ὀλό-
κληρη τὴν κοινωνία, ὥστε ἀποφεύγει νὰ κάνει κακὸ
στοὺς ἄλλους, ἀκόμα καὶ ὅταν γιὰ τοῦτο εἶναι ὑποχρεω-
μένος ν' ἀπαρνηθεῖ τὴν ἰκανοποίησιν τοῦ πόθου του.
Φτάνει σὲ τέτιο σημεῖο νὰ ταυτίζει σὲ τέτιο βαθμὸ τὰ δικά του
συναίσθημα μὲ τὰ συναίσθημα τοῦ ἄλλου, ὥστε εἶναι
πρόθυμος νὰ προσφέρει τὶς δυνάμεις του γι' αὐτόν, χωρὶς
νὰ περιμένει τίποτα ὡς ἀντάλλαγμα. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους
τὰ συναίσθημα καὶ οἱ συνήθειες οἱ μὴ ἐγωιστικὲς, πού
τὶς διατυπώνουν συνήθως μὲ τὶς ἀρκετὰ ἀνακριβεῖς λέ-

ξεις τοῦ ἀλτρουισμοῦ καὶ τῆς αὐταπάργνησης, ἀξίζουσιν μόνες τους, κατὰ τὴ γνῶμη μου, τὸνομα τῆς Ἠθικῆς, μολονότι οἱ περισσότεροὶ συγγραφεῖς τὰ χουν συγχύσει ὡς τώρα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀλτρουισμοῦ μὲ τὸ ἀπλὸ συναίσθημα τῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἀλληλοβοήθεια, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἠθικὴ—αὐτὰ εἶναι τὰ σκαλοπάτια τῆς ἀνιούσας σειρᾶς τῶν ψυχικῶν καταστάσεων, ποὺ μᾶς κάνει γνωστὰ ἢ μελέτη τοῦ κόσμου τῶν ζώων καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι μιὰ ὀργανικὴ ἀναγκαιότητα, ποὺ μέσα της ἔχει καὶ τὴ δικαιολογία της καὶ ποὺ τὴν πιστοποιεῖ ὅλη ἡ ἐξέλιξη τοῦ ζωικοῦ βασιλείου, ἀπὸ τὶς πρώτες του βαθμίδες (ὑπὸ τὴ μορφὴ τῶν «ἀποικιῶν τῶν πρωτιστῶν»), καθὼς ὑψώνεται σιγά-σιγά ὡς τὶς πρὸ τέλειες ἀνθρώπινες κοινωνίες. Καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὑπάρχει ἓνας νόμος γενικὸς καὶ καθολικὸς τῆς ὀργανικῆς ἐξέλιξης, ποὺ ἐξ αἰτίας του τὰ συναισθήματα τῆς ἀλληλοβοήθειας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἠθικῆς εἶναι βαθιὰ ριζωμένα μέσα στὸν ἀνθρώπο μὲ ὅλη τὴ δύναμη ἔμφυτων ἐνστίχτων. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία, τὸ ἐνστίχτο τῆς ἀλληλοβοήθειας, εἶναι ὀλοφάνερα τὸ ἰσχυρότερο· τὸ τρίτο, ποὺ φανερώθηκε ἀργότερα, εἶναι συναίσθημα ἀσταθὲς καὶ θεωρεῖται ὡς τὸ λιγότερο ὑποχρεωτικόν» (σελ. 37-39. Βλ. καὶ σελ. 74-75). «Τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς δικαιοσύνης ὑπὸ τὴ μορφὴ τῆς ἰσότητος στὸ μεταχείρισμα παρατηροῦνται κι ὅλας ἀνάμεσα στὰ ζῶα, τὰ μαστοφόρα ἰδίως, ὅπου ἡ μητέρα θηλάζει πολλὰ μικρά, καθὼς καὶ στὰ παιχνίδια, ὅπου ἡ τήρηση μερικῶν κανόνων εἶναι ὑποχρεωτικὴ. Ἀλλὰ τὸ πέρασμα τοῦ ἐνστίχτου τῆς κοινωνικότητος, δηλ. τῆς ἀπλῆς συνοχῆς, τῆς ἀπλῆς ἀνάγκης τοῦ ζῆν ἀνάμεσα στοὺς ὁμοίους, στὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀναγκαίας σὲς ἀμοιβαῖες σχέσεις, ἔγινε μέσα στὸν ἀνθρώπο πρὸς τὸ συμφέρον αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς» (σελ. 89).

Ἀπάνω σὲ δύο ἀρχές θεμελιώνεται ἡ «ἐπιστημονικὴ Ἠθικὴ» τοῦ Κροπότκιν, τὶς ἐξῆς: 1. Οἱ ἔννοιες τῆς «ἀρετῆς» καὶ τῆς «κακίας» δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀνθρώπινες, ἀλλὰ γενικὰ «ζωολογικῆς». 2. Ἀπὸ τὸ πρῶτο φανέρωμα τῆς ζωολογικῆς Ἠθικῆς, τὴν ἀλληλοβοήθεια, ὡς τὴν αὐτοθυσίαν καὶ τὴν αὐταπάργνηση, ποὺ χαρακτη-

ρίζουν τὴν ἀνθρώπινη ἠθικὴ στὸ κορύφωμά της, ἔχουμε μὴν ἀδιάκοπη ἐξέλιξη ὀργανικὴ μ' ἐνδιάμεσο σταθμὸ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἰσότητα.— Οἱ δύο αὐτὲς ἀρχὲς εἶναι ἀλληλένδετες. Ἡ μιὰ στηρίζεται ἀπάνω στὴν ἄλλη καὶ οἱ δύο στέκονται ἢ πέφτουν μαζί. Ἄς τὶς κυτάξουμε λοιπὸν ἀπὸ κοντά, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ δεύτερη.

Αὕτῃ ἡ περιφνημὴ ἔννοια τῆς «ἐξέλιξης», τοῦ «ξεδιπλώματος», ποὺ σὰν ἀνεπάντεχο πυροτέχνημα θάμπωσε τοὺς φυσιοδίφες, τοὺς οἰκονομολόγους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς κάθε λογῆς τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ ἔγινε ὁ κακὸς δαίμονας τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἐξ αἰτίας ἐκείνου τοῦ γόητα ἱεροφάντη της, τοῦ Spencer, κατάντησε στὶς ἡμέρες μας ὁ Μολὼχ ποὺ καταπίνει—θύματα ἀξιοθρήνητα—ὅλες τὶς ἀπελπισμένες προσπάθειες τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου γιὰ τὴν κατανόηση τῶν φαινομένων τοῦ πνεύματος. Ποιὸς μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ ὅτι σὰν γόνιμη, γονιμώτατη ἰδέα-ὑπόθεση, ποὺ εἶναι, μᾶς ἐπρόσφερε μὲ τὶς ἐργασίες τοῦ Lamarck καὶ τοῦ Darwin ἀνεκτιμητὲς ὑπηρεσίες στὴ φυσιολογικὴν ἱστορία καὶ προἰστορία τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους; Μὰ ὅταν, ὕστερα ἀπὸ τὸ θρίαμβον ἐκεῖνο, τὴ μεταχειρίστηκαν οἱ σοφοὶ σὰν ἓνα μαγικὸ *passe-partout* γιὰ νὰ ξεκλειδώσουν ὅλες τὶς πόρτες τοῦ θησαυροφυλάκιου τῶν φαινομένων τοῦ πνεύματος (στὴ Φιλοσοφία δηλ. τῆς Τέχνης, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς Ἐπιστήμης), ἔγινε συμφορὰ μεγάλη γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Ὅχι τόσο γιὰτὶ συσκοτίσει τὰ πράγματα, ὅσο γιὰτὶ ἔδωκε στὴν κουρασμένη σκέψη τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου τὴν ψεύτικη ἱκανοποίησι μᾶς φανταστικῆς νίκης καὶ ἔτσι τὴ βύθισε σ' ἐκεῖνον τὸν ἀρογκάντικο ναρκισισμό, ποὺ ὅταν τὸν βλέπει κανεὶς σὲ νέους ἀνθρώπους σπαράζει ἢ ψυχῆ του.

Τί θὰ πεῖ: δέχεσαι ὅτι ὑπάρχει «ὀργανικὴ ἐξέλιξη» στὴν ἱστορία τῶν ἠθικῶν φαινομένων;

Θὰ πεῖ: 1ο Ἀναγνωρίζεις ὅτι ἓνα πλῆθος φανερωμάτων—καταστάσεων ἢ ἐνεργειῶν—πού, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ βιολογικὸ εἶδος ἢ τὴν ἱστορία τοῦ ὄντος, στοῦ ὁποίου τὴν ψυχικὴ ζωὴ παρουσιάζονται, ἀξίζουν νὰ ὀνομάζονται *ἠθικά*, ἐξ αἰτίας ἐνὸς οὐσιαστικοῦ κοινοῦ γνωρίσματός

τους, ἀνήκουν, μὲ ὅλη τὴ μεγάλη τους ποικιλία (πὺ σὲ κάνει γιὰ μιὰ στιγμή νὰ πλανηθεῖς καὶ νὰ φαντασθεῖς ὅτι ἔχουν ριζικὴν ἀνομοιογένεια) σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια σειρά, πὺ πάει ἀδιάκοπα ἀνεβαίνοντας ἀπὸ τὸ πρῶτο ὡς τὸ τελευταῖο, ἔτσι ὥστε νὰ ὑπάρχει μεταξὺ τους μιὰ στενὴ συνάρτησις ιστορικὴ. 2ο Παραδέχεσαι ὅτι, μιὰ πὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ ἠθικὰ φανερώματα αὐτὴ ἢ στενὴ ιστορικὴ συνάρτησις, τὰ πολυπλοκότερα, πὺ ναι καὶ μεταγενέστερα, τότε μόνον μποροῦν νὰ «ἐξηγηθοῦν», ὅταν «ἀναχθοῦν» στ' ἀπλούστερα, πὺ ναι καὶ τὰ προγενέστερα. Καὶ 3ο δέχεσαι ὅτι τὸ ἀδιάκοπο ξετύλιγμα αὐτῆς τῆς ιστορικῆς σειρᾶς ρυθμίζεται ἀπὸ μιὰν ἐσωτερικὴν ἀναγκαιότητα, πὺ εἶναι καὶ ὁ μόνος «λόγος» τῆς, δηλ. ἡ δικαιολογία τῆς, τὸ φιλοσοφικὸ τῆς «γιατί». Ἄρα ὅτι ἄλλο στήριγμα ἢ ἀξία τοῦ καθενὸς δὲ χρειάζεται ἀπὸ τούτη τὴν ιδιότητά του: ὅτι εἶναι φυσικὴ συνέχεια τοῦ προηγούμενου, ἕνας πὺ προχωρημένος σταθμὸς στὴ ροὴ τοῦ ἠθικοῦ γίνεσθαι. Ἡ ἀναγωγὴ τοῦ πολυπλοκότερου στὸ ἀπλούστερο, πὺ ναι καὶ προγενέστερο, ὅχι μόνον τὸ «ἐξηγεῖ», ἀλλὰ θεμελιώνει καὶ τὴν ἀξία του.

Ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ, ἄς δοῦμε τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία τοῦτα δόγματα χωριστά. Σκαλίζοντας μὲ προσοχὴ ἴσως μπορέσουμε νὰ βροῦμε τὴ ρίζα τῆς πλάνης.

Ἄν οἱ λέξεις στίς λεγόμενες «ἐπιστημονικὲς καὶ θετικὲς» ἠθικὲς ἔχουν βᾶρος, καὶ ἄν, γιὰ νὰ χεῖ μιὰ λέξη βᾶρος, εἶναι ἀνάγκη ἢ ἔννοια ἢ οἱ ἔννοιες, πὺ συμβολικὰ ἐκφράζει, νὰ χουν πραγματικὸ περιεχόμενο, «ὄγκο» —καθὼς λέω στὸ «Περὶ Τέχνης» μου σελ. 54—, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ τὶς παρατηρεῖ στερεοσκοπικὰ ἢ ὄραση τοῦ νοῦ, καὶ ὅχι νὰ ναι ἴσκιος ἀπατηλοῖ, σὰν αὐτοὺς πὺ μεταχειρίζονται στίς διασκεδαστικὲς λαθροχειρίες τους οἱ ταχυδακτυλουργοὶ τῆς σκέψης γιὰ νὰ ξεγελοῦν πρῶτα ἀπὸ τοὺς ἄλλους τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους, παρακαλοῦμε τὸν Κροπότκιν καὶ τοὺς ὀπαδοὺς γενικὰ τῆς morale evolutionnistes νὰ μᾶς ἀπαντήσουν στὸ ἐξῆς ἐρώτημα: Ποιὸ ἐπὶ τέλους εἶναι ἐκεῖνο τὸ περίφημο «κοινὸ καὶ οὐσιαστικὸ» γνῶρισμα, πὺ τοὺς δίνει, καθὼς λένε, τὸ δικαίωμα νὰ

ὀνομάζουσαν μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα—ἠθικά—καὶ νὰ ἐνώνουν μὲ μιὰ συνάρτησιν ἱστορικὴ «φαινόμενα» τόσο διαφορετικὰ σὰν αὐτὰ ἐδῶ τὰ τρία, πού τὰ διαλέγουμε ἔτσι γιὰ παραδείγμα μέσα σὲ πλῆθος ἄλλων σχετικῶν; 1. Στούς κάμπους, ὅπου τ'ἀλογο βόσκουν κοπάδι, ὅταν, στήν περιπτώσιν ἄμεσου κινδύνου, ἢ φυγὴ γιὰ ἕναν ὁποιοδήποτε λόγο εἶναι ἀδύνατη, σχηματίζουν κύκλο, μὲ τὸ κεφάλι μέσα, ἔτοιμα νὰ χτυπήσουν μὲ τὰ πεινὰ πόδια τὸν ἐχθρό. Στὸ κέντρο μπαίνουν γιὰ νὰ προστατεύονται τὰ θηλυκὰ καὶ τὰ μικρὰ ἢ τὰ γέρικα, καὶ ὁ «ἀρχηγός» τρέχει ἔξω ὀλοτρόγυρα ἀπὸ τὸν κύκλο, ἀγριεμένος, γιὰ νὰ χτυπήσει πρῶτος μὲ τὸ μπροστινὸ ποδάρι ὅποιον τολμήσει νὰ ἐπιτεθεῖ στήν «ὀμάδα». 2. Οἱ ἐξερευνητὲς τῆς Ἀφρικῆς, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αὐστραλίας μᾶς βεβαιώνουν ὅτι σὲ πολλοὺς πρωτόγονους λαοὺς ὑπάρχει τὸ ἔθιμο, πού ἔχνη του σαφέστατα βρίσκουμε στήν «Ἰλιάδα»: ὁ πόλεμος, πού γιὰ μὴν ὁποιαδήποτε αἰτία ἀνάβει ἀνάμεσα σὲ δυὸ γειτονικὲς φυλές, περιορίζεται σὲ μονομαχίαν τῶν ἀρχηγῶν. Τὰ πλῆθη παρακολουθοῦν ὀλοτρόγυρα τὸ θέαμα δραματικὸ τὸν ἄγριο ἀγῶνα, πού ὅταν τελειώσῃ μὲ τὸ θάνατον ἢ τὸ βαρὺ τραυματισμὸ τοῦ ἑνὸς μονάχα, τότε τοῦ ἠττημένου ἢ φυλῆ ἢ ὑποτάσσεται ἢ ὑποχρεώνεται ν' ἀποζημιώσῃ μ' ἕναν ὁποιοδήποτε τρόπο τὸ λαὸ τοῦ νικητῆ. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν θυσία τοῦ ἑνός, τοῦ ἀρχηγοῦ, γιὰ τὸ πλῆθος. 3. Τὴν ἐποχὴ πού ἡ θεία μανία τοῦ ἀσκητισμοῦ σκόρπιζε στὶς ἐρήμους τῆς Αἰγύπτου ἐκεῖνα τὰ ξεφρενιασμένα πλῆθη τῶν ἀσκητῶν, πού ἡ ἱστορία τῆς ζωῆς τους εἶναι ὅτι πῶς ἀπίθανο μποροῦσε νὰ γεννήσῃ ἢ ἀνθρώπινη φαντασία, συνηθέστατον ἦταν τοῦτο: οἱ «ἀδελφοί» ἑομολογοῦνταν κάθε τόσο τὶς ἁμαρτίες τους στὸ γέροντα τῆς «μάνδρας», στὸν πνευματικὸν ἀρχηγόν, καὶ ἐκεῖνος γιὰ νὰ τοὺς ἐξιλεώσῃ ἀπέναντι στὸ Θεόν, πού τοῦ χε ἐμπιστευθεῖ τὰ δύνάτα ἐκεῖνα πλάσματα, βασάνιζε τὸ κορμὶ του μὲ στερήσεις καὶ τιμωρίες ἀνάλογες πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ πειρασμοῦ καὶ τῆς παρακοῆς τους. Θυσία καὶ τούτη τοῦ ἑνός γιὰ τοὺς πολλοὺς.

Τὰ παραδείγματα εἶναι, ἐπίτηδες, τέτια πού νὰ δίνονταν στὸν Κροπότικιν καὶ στοὺς ὀπαδοὺς του τὰ μέσα γιὰ

μιὰ εὐκόλη κι ἱκανοποιητικὴν ἀπάντηση. Τί θὰ μᾶς ἀποκριθοῦν; "Ὅτι τάχα μ' αὐτὰ φαίνεται ὀλοκάθαρα ἡ «ζωολογικὴ» προέλευση τῆς πρὸ κορυφαίας ἀρετῆς τῶν ἀνθρώπων: τῆς αὐταπάραυσης;— "Υψιστοὶ θεοί! Μὰ νιώσετε ἐπὶ τέλους, σοφοὶ τοῦ φωτισμένου μας αἰῶνα, ὅτι ἄλλο πρᾶγμα εἶναι νὰ κάνει κανεὶς συγκριτικὴν ἀνατομία καὶ ν' ἀποδείχνη ὅτι τοῦτος π. χ. ὁ σκελετὸς μ' ἐκεῖνον κι ἐκεῖνον ἢ τοῦτο τὸ ἀναπνευστικὸ σύστημα μ' ἐκεῖνο καὶ μ' ἐκεῖνο τὸ ἄλλο, ὅσο κι ἂν φαίνονται στὴν πρώτη ὄψη διαφορετικὰ, ἀνήκουν στὴν ἴδια σειρὰ, στὴν ἴδια γραμμὴ ἐξέλιξης, γιὰ τὸ ὅτι τὰ χαρακτηρίζει εἶναι αὐτὴ ἐδῶ ἡ οὐσιαστικὴ ἀνατομικὴ λεπτομέρεια, μπροστὰ στὴν ὁποία τίποτα δὲν εἶναι οἱ φαινομενικὲς διαφορῆς—κι ἄλλο νὰ κάνει φιλοσοφία, νὰ προσπαθεῖ δηλ. νὰ συλλάβει τὴν «οὐσία» τῶν φαινομένων τοῦ πνεύματος, τὴν οὐσία τῆς ὁμορφιάς, τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀλήθειας, καὶ νὰ βοηθήσει τοὺς ἄλλους νὰ τὰ συνειδητοποιήσουν, νὰ τὰ κατανοήσουν. Τί κοινὸ γνῶρισμα οὐσιαστικὸ ἔχουν ἀναμεταξύ τους τὰ τρία τοῦτα «φαινόμενα» ποὺ σᾶς παρουσιάσαμε, ἔτσι γιὰ παράδειγμα; Τὸ ὅτι καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις ἔχομε τὸν ἕνα—τὸν ἰσχυρό, τὸν ἀρχηγό, τὸν ὑπεύθυνον—νὰ μπαίνει μπρός, νὰ μάχεται, νὰ τυραννιέται γιὰ τοὺς ἄλλους; Τοῦτο κι ἐξωτερικὸ εἶναι καὶ τυχαῖο ἐντελῶς γνῶρισμα, ποὺ μόνον μιὰ ἐπιπόλαιη, μιὰ ἐπιφανειακὴ ἐξέταση μπορεῖ νὰ κρατήσῃ καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ. Μὴν ξεχνᾶτε ὅτι δὲν πρόκειται νὰ κάνουμε συγκριτικὴν Ἀνατομία. Τὰ κόκαλα καὶ τὰ γάγγλια καὶ οἱ ἴστοι καὶ οἱ ἀδένες δὲν ἔχουν ἐσωτερικότητα. Εἶναι ὅτι φαίνονται καὶ μόνον τοῦτο. Τὰ φαινόμενα τοῦ πνεύματος ὅμως ἔχουν μέσα βαθιὸ τὸ κουκούτσι καὶ πρέπει βαθιὰ νὰ τρυπήσῃ καὶ ἡ σκέψη γιὰ νὰ τὸ ἀνακαλύψῃ. Ἀναρίθμητες φορῆς εἶναι ὅτι δὲν φαίνονται καὶ φαίνονται ὅτι δὲν εἶναι. Βέβαια, ὅταν κυτάξετε ἐξωτερικὰ, ἐπιδερμικὰ τὰ φαινόμενα, ποὺ σᾶς παραθέσαμε, θὰ πεῖτε: Στὴν πρώτη περίπτωση ἔχομε ἕνα Ἐγὼ ποὺ πλαταίνει τόσον, ὥστε νὰ χωρέσῃ μέσα του ὄχι μόνον ἕνα, ἀλλὰ πλῆθος ἄλλων. Τὸ ἴδιο καὶ στὴ δεύτερη, τὸ ἴδιο καὶ στὴν τρίτη. Κι ἐπειδὴ τοῦτο τὸ πλάτεμα τοῦ Ἐγὼ—τί ἄλλο;—εἶναι τῆς

ἄρετῆς ἢ οὐσία, ἄρα καὶ ἠθικὰ πρέπει τὰ φαινόμενα τοῦ-
 τα νὰ ὀνομαστοῦν καὶ στὴν ἴδια σειρά, «γραμμὴν ἐξελί-
 ξεως» ταιριάζει νὰ μποῦν.—Ἐ! λοιπὸν ὄχι. Ἐδῶ εἶναι ἡ
 πλάνη σας. Ἀναλύσετε τὴν κάθε μὰ περίπτωση χωρι-
 στά, δέτε τὴν ἀναγλυφικὰ κι ἀπάνω στὸ φόντο, ποὺ ἀ-
 παιτεῖ ἡ ἴδια, καὶ θὰ ἀνακαλύψετε ἐκεῖνο τὸ μυστικὸ τῆς
 «κάτι», ποὺ τὴν κάνει ἐντελῶς, οὐσιαστικῶς διαφορετικὴν
 ἀπὸ τὶς ἄλλες. Αφῆνουμε ποὺ τὸ πλάτεμα τοῦ Ἐγὼ δὲν
 εἶναι, καθὼς νομίζετε, τῆς ἄρετῆς ἢ οὐσία—ποιὰ εἶναι, θὰ
 τὸ ποῦμε παρακάτω—, μὰ μήπως ὑπάρχει στὴν πρώτη
 π. χ. «πλάτεμα τοῦ Ἐγὼ»; Βεβαίως ὄχι. Γιὰ τὸν ἀπλού-
 στατο λόγο ὅτι ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει καν «Ἐγὼ» γιὰ νὰ πλα-
 τύνει. . . Τὸ Ἐγὼ ὡς ἔκφραση τῆς συνείδησης εἶναι ἀ-
 ποτέλεσμα τοῦ περιορισμοῦ τῆς ψυχικότητας καὶ τῆς πει-
 θάρχουσής της σὲ μιὰ τάξιν δική της ἐσωτερική, ποὺ ἀπο-
 τελεῖ τὸν τύπο της. Τότε γίνονται οἱ βιολογικὲς μονάδες
 ἐνότητες ψυχικὲς, ὅταν ἡ ψυχικότητα περιοριστεῖ κι αὐ-
 τοπειθαρχηθεῖ. Ἐχει περιοριστεῖ θὰ πεῖ: «δὲν εἶναι πιά
 διάχυτη σὲ πλῆθος ὁμοίων». Αὐτοπειθαρχηθεῖ θὰ πεῖ:
 «πῆρεν ἓνα δικό της τύπο κι ὑπακούει σὲ μιὰ δική της
 πιά τάξιν ἐσωτερική». Ὁχι ἀπλῶς στὸ ἔνστιχτο, γιὰ τὸ
 τοῦτο εἶναι σκλαβιά, «πειθαρχία ἐξωτερική ποὺ ἰσοπε-
 δώνει ὅσους τῆς ὑποτάσσονται». Ἀπεριόριστη καὶ ἀπει-
 θάρχητη εἶναι ἡ ψυχικότητα στὶς βιολογικὲς ἀπλῶς ὄντο-
 τητες, στὸ ζωολογικὸν εἶναι. Περιορισμένη καὶ πειθαρχη-
 μένη στὶς ψυχικὲς ἐνότητες, στὸ ἀνθρώπινον εἶναι.
 Ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους μπορεῖτε νὰ ἰσχυρισθεῖτε ὅτι ἐκεῖνο
 τὸ βασιλικὸ ἄλογο, ποὺ τριγυρίζει γιὰ νὰ καλύψει τὴν
 ὁμάδα μὲ τὴ δική του παληκαριά, ἔχει ἐγὼ καὶ τὸ πλα-
 ταίνει γιὰ νὰ χωρέσει τ'ἄλλα μέσα του; Μὰ τοῦ ζώου ἡ
 ψυχικότητα εἶναι ἀπεριόριστη, διάχυτη σὲ πλῆθος ὁμοί-
 ων του, καὶ ὑπακούει τυφλὰ στὸ ἔνστιχτο. Στὸ μηχανι-
 σμὸ τῆς δὲν ὑπάρχει ἵχνος δικῆς της πειθαρχίας
 ἐσωτερικῆς. Τὸ ἄλογο, ποὺ κεφαλὴ τῶν ἄλλων ἐτοι-
 μάζεται νὰ προστατέψει τὴν ὁμάδα, ἀδύνατο νὰ αἰσθά-
 νεται μιὰν ὑποχρέωση ἀτομική νὰ πέσει γιὰ τὸ σύνολο.
 Ἡ γενναιότητά του ἐξηγεῖται ὡς ἐξῆς: Ἡ σκορπισμένη
 σ' ὅλη τὴν ὁμάδα ἐνστιχτώδης ἀνάγκη τῆς ἀμύνας

για τὴ διατήρηση τοῦ εἶναι συγκεντρώνεται αἴφνης ἀπάνω του ἐξ αἰτίας τῆς φυσιολογικῆς του ὑπεροχῆς, ποὺ δημιούργησαν οἱ ἰδιαίτεροι ὄροι τῆς ζωῆς του. Ἔτσι αἰσθάνεται ἔντονα στὰ μέλη του τὴν ἀνάγκη τοῦ συνόλου καὶ μπαίνει ἀπὸ ἔνστικτο στὴ θέση του νὰ πολεμήσει. εἶναι τὸ πλῆθος, ἡ ομάδα τῶν ὁμοίων, ποὺ ζεῖ τὴ στιγμὴν ἐκείνη μέσα στὸν ἕνα, σὲ μίαν ἰσχυρὴ πύκνωσὴ τῆς ἀτομικῆς (ἀριθμητικῶς ὄχι ψυχικῶς), καὶ ἐτοιμάζει τὰ πόδια του σὰν ὄπλο δικό της γιὰ νὰ χτυπήσει τὸν ἐχθρό. Τὸ ζῶο λοιπὸν δὲν ἔχει συνείδηση τοῦ χρέους, γιὰτὶ ἡ συνείδηση αὐτὴ προϋποθέτει μίαν περιορισμένη καὶ αὐτοπειθαρχημένη ἐνότητα ψυχικὴ, ἐνῶ αὐτὸ εἶναι μονάδα, ποὺ ὅταν τὴ βγάλεις ἀπὸ τὸ ἀριθμητικὸ πλῆθος, ὅπου ἔχει τὴ θέση της, χάνει τὴν ὄντοτά της (σβήνει ἡ ψυχικότητά του). Ἐκεῖ ποὺ νομίζουμε ὅτι τὸ ἕνα πάει ἀπὸ δικοῦ του νὰ σώσει τὴν ομάδα, εἶναι ἡ ομάδα ποὺ τὸ διαλέγει ὡς ὄργανό της, γιὰτὶ εἶναι δυνατότερο ἀπὸ τᾶλλα, καὶ ζητάει μὲ τὰ μέλη του τὴ σωτηρία της. Γιὰ νὰ τὸ ποῦμε εἰκονικά: τὸ χρέος δὲν εἶναι μέσα του, ἀλλὰ περνάει ἀπὸ πάνω του. Οἱ Γερμανοὶ θὰ λεγαν ὅτι δὲν εἶναι *i n ihm*, ἀλλὰ *a n ihm*. Μόνο ἂν συμβαίνει τὸ πρῶτο, μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ μιλοῦμε γιὰ «ζωολογικὴν ἀρετή». Ἐπειδὴ ὅμως συμβαίνει τὸ δεύτερο, τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι τὸ ἄλογο ἐκεῖνο βρίσκεται βιολογικά—ὄχι ἠθικά—στὸ ὕψος του. Ἡ διαφορὰ εἶναι τεράστια. Ὅσοι σὰν τὸν Κροπότκιν τὴν παραβλέπουν καὶ μαζεῦουν ἀνακατωμένα κάτω ἀπὸ τὸν ὄρον αὐτοθυσία ἢ αὐταπάρνηση ὅλα τᾶ σχετικὰ «φαινόμενα», πέφτουν στὴν ἐξῆς πλάνη: μέσα σ' ἐννοιες-τύπους, ποὺ ὁ νοῦς ἐσχημάτισε μελετώντας τὴν ἀνθρώπινη, τὴν ἐνσυνείδητη ζωὴ, πᾶνε νὰ συλάβουν φαινόμενα, ποὺ ἀπὸ φυσικό τους ἀνήκουν σ' ἄλλο ἐντελῶς ἐπίπεδο τῆς πραγματικότητας, καὶ ποὺ γιὰ νὰ κατανοηθοῦν ὀρθά, ὁ νοῦς χρειάζεται νὰ σχηματίσει ἄλλες ἐννοιες-τύπους προσαρμοσμένες στὴν ἰδιαίτερην ἔμφη τούτων τῶν φαινομένων.

* Ἄς ἐξακολουθήσουμε τὴν ἀνάλυση στὰ δύο ἄλλα παραδείγματα. Οἱ δύο αὐτὲς περιπτώσεις ἔχουν, συγκρινόμενες πρὸς τὴν πρώτη, τούτη τὴν οὐσιαστικὴν ὁμοιότητα

τητα ἀναμεταξύ τους, ὅτι σ' αὐτὲς ἴσως μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ κάποιο πλάτεμα τοῦ Ἐγώ, ἐπειδὴ ἐδῶ πιά βρισκόμαστε στὴ σφαιρα τοῦ ἀνθρώπινου εἶναι, ὅπου ἡ ψυχικότητα περιορίζεται κι αὐτοπειθαρχεῖ—γίνεται συνειδηση προσωπική. Ἐδῶ πραγματικὰ ὁ ἕνας δίνεται —γιατὶ ἐπὶ τέλους εἶναι ὄχι μόνο ἀριθμητικῶς, ἀλλὰ καὶ ψυχικῶς ἕνας, ἐνότητα δηλ. ψυχική κι ὄχι ἀπλῶς μονάδα βιολογική, πὺ ἀπάνω της γιὰ μιὰ στιγμὴ συγκεντρώνεται, πυκνώνεται, προσταχτική τοῦ πλήθους ἢ ἀνάγκη. Ἔχει θέληση—προστάζει κι ὑπακούνε οἱ ἄλλοι· προστάζει κι ὑπακούει πρῶτα ὁ ἴδιος. εἶναι τέλος πάντων Κάποιος πὺ ξεχωρίζει, τὸ αἰσθάνεται κι ὁ ἴδιος πὺς ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ θέλει σὲ τούτη τὴν περίπτωση νὰ δοθεῖ γιὰ τὸ χατήρι τους καὶ τὸ κάνει. Ὡστε ἀντίκρου στὴν πρώτην οἱ δύο αὐτὲς περιπτώσεις μοιάζουν καταπληχτικά. Μὰ ὅταν ἀφήσουμε τὴ σύγκριση πρὸς τὴν πρώτη κι ἐξετάσουμε προσεχτικὰ τὶς δυὸ μονάχα, τὴ μιὰν ἀπέναντι τῆς ἄλλης, ἀρχίζουν νὰ ξεπροβάλλουν οἱ διαφορές, πὺ δὲν εἶναι ἀσήμαντες.

Μόλις ξυπνήσει ἡ συνειδηση, εἶναι θολὴ ἀκόμα καὶ μονοκόματη. Ἡ θέληση εἶναι σκοτεινὴ κι ἡ ψυχὴ γενικὰ δυσκίνητη καὶ συχισμένη, γιὰ τὸ τοῦ νοῦ τὰ μάτια δὲ βλέπουν ἀκόμα ξεκάθαρα. Μοιάζει τὸν ὄγκο τοῦ μαρμάρου, πὺ μὲ τὸ βίαιο τίναγμα κόπηκε βέβαια ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ βουνοῦ καὶ στέκεται μονάχος, μὰ εἶναι ἀκόμα βαρὺς καὶ ἄμορφος. Ἐλατήρια κι ἐπιθυμίες, προθέσεις καὶ σκοποὶ, ἀνάγκες καὶ χαρές, ὅλα εἶναι θολὰ κι ἀνακατωμένα μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου, δὲν ξεχωρίζουν ἀκόμ' ἀναγλυφικὰ στὴ συνειδησή του, γιὰ τὸ εἶναι μακρὺς, πολὺ μακρὺς καὶ δύσκολος ὁ δρόμος τοῦ καθαροῦ καὶ τῆς διαφόρωσης, κι αὐτὸς εἶναι ἀκόμα στὰ πρῶτα βήματά του. Μὲ τὸν καιρὸ θὰ γινεὶ καὶ τοῦτο. Αὐτὸ πὺ ὀνομάζουμε πρόοδο καὶ πολιτισμό, στὸ βάθος εἶναι τὸ ἀργὸ processus ἐνὸς βαθμιαίου καθαροῦ καὶ μιᾶς αὔξουσας διαφόρωσης τῆς ἀνθρώπινης συνειδησης, τὸ σιγανὸ δούλεμα ἐκείνου τοῦ ἄμορφου καὶ μονοκόματου ὄγκου, γιὰ νὰ πάρει σχῆμα καὶ γραμμές, ἔκφραση κι ἐλαστικότητα καλλιτεχνήματος.

Μέσα στὴ συνείδηση τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου ὅσο πᾶνε καὶ ξεκαθαρίζονται τὰ ἐλατῆρια καὶ οἱ ἐπιθυμίες, ξεδιαλύνονται οἱ ἀνάγκες καὶ οἱ χαρές, καὶ οἱ προθέσεις καὶ οἱ σκοποὶ ἀρχίζουν νὰ ξεχωρίζονται καὶ νὰ ζυγίζονται, νὰ μπαίνουν δηλ. σὲ κάποιαν ἱεραρχία. Τότε σιγά-σιγά ἡ θέληση καὶ ἡ ψυχὴ γενικὰ γίνεται εὐκίνητη καὶ ἐλαστικὴ.

Μιὰ τέτοια ἀπόσταση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ Ἐγὼ τοῦ πρωτόγονου φύλαρχου, ποὺ δίνεται γιὰ τὸ λαό του, καὶ στὸ Ἐγὼ τοῦ αἰγύπτιου ἀσκητῆ ποὺ «αἶρει» τὶς ἁμαρτίες τῶν ἄλλων. Ἀπόσταση ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τοῦτο, ὅτι ἄλλον συντελεστὴ πολιτισμοῦ, ποὺ θὰ πεῖ: ἄλλο βαθμὸ καθαρότητος καὶ διαφορώσεως, ἔχει ἡ συνείδηση τοῦ ἑνὸς καὶ ἄλλον ἡ συνείδηση τοῦ ἄλλου. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν αὐτοθυσίαν τοῦ ἑνὸς καὶ στὸν ἥρωισμό τοῦ ἄλλου δὲν εἶναι ὅτι τάχα ὁ ἕνας πλαταίνει τὸ Ἐγὼ του γιὰ νὰ χωρέσουν μέσα του μόνον οἱ ὁμόφυλοί του, ἐνῶ ὁ ἄλλος ἀπλώνεται πλατύτερα καὶ ταυτίζει τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν κάθε ἁμαρτωλὸ ποὺ διψᾷ νὰ σωθεῖ—ὅπως θὰ λεγεν ἕνας ἐπιπόλαιος παρατηρητής. Ἡ διαφορὰ εἶναι βαθύτερη πολὺ: μὲ καθαρότερη καὶ πὸ διαφορομένη συνείδηση τελεῖ τὸν ἀθλο τοῦ ὁ ἀσκητῆς, ἄρα ἀγνότερα ἠθικὴ εἶναι ἡ θέλησή του καὶ ἡ ἀρετὴ του πὸ ἀτόφια, ἐνῶ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ πρωτόγονου ἀρχηγοῦ, τὴ θολὴ καὶ μονοκόματη, τὰ μοτίβα εἶναι ἀνακατωμένα καὶ γιὰ τοῦτο ἡ καθάρια ἠθικὴ οὐσία τοῦ ἀθλο τοῦ μπορεῖ καὶ ἐπιβάλλεται μάλιστα ν' ἀμφισβητηθεῖ. Ὅταν ξωτικὰ στολισμένος καὶ ὀπλισμένος προχωρεῖ νὰ μετρηθεῖ μὲ τὸν ἀντίπαλό του μπροστὰ στὰ θαμπωμένα μάτια τοῦ λαοῦ του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἄλλου, τοῦ ἐχθρικοῦ λαοῦ, πῶς μπορεῖς νὰ ξεδιαλύνεις τί γίνεται μέσα στὴν ψυχὴ του ποὺ χοχλάζει; Τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας, τὸ καθάρια ἠθικὸ ἐλατήριον, εἶναι ἴσως καὶ ἐκεῖνο μέσα, μὰ συμπνίγεται ἀπὸ ἀναρίθμητα ἄλλα μὴ ἠθικὰ μοτίβα: τὴ θηριώδικην ὀργή, τὴν ἀνάγκη νὰ βρεθεῖ κάποια διέξοδος γιὰ νὰ ξεχυθεῖ ἡ πληθωρικὴ μυικὴ δύναμη, τὴ σατανικὴ λαχτάρια τοῦ ὑπέρτατου κινδύνου, τὴ σαδικὴ δίψα τοῦ αἵματος, τὴ ματαιοδοξία, τὴν ἐπιθυμίαν τῶν ἀνεκτίμητων λαφύρων ποὺ περιμένουν

τὸ νικητὴ, τῶν πλούσιων στολιδιῶν καὶ τῶν ζεστῶν, γλυκῶν γυναικῶν, ἴσως καὶ τὴν ἔγνοια τῆς ἱερῆς ἐκδί-
κησης ποὺ περιμένουν οἱ σκιῆς τῶν προσβλημένων προ-
γόνων, καὶ ποιός ξέρει καὶ ἀπὸ πόσες ἀκόμα ἄλλες συ-
χισμένες, σκοτεινές κι ἀνακατωμένες ὁρμές, λαχτάρεις κι
ἔγνοιες. Ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ καλογέρου, ὅταν δίνεται στὴ
θυσιῶν, βέβαια δὲ λείπει ὁλότελα τοῦτος ἐδῶ ὁ βοῦρκος,
μὰ ἡ φωνὴ τοῦ χρέους ἀκούγεται μέσα τῆς καθαρότερα
καὶ ἡ πρόθεσις ἐδῶ εἶναι ὀγνότερα ἠθικὴ, γιὰτὶ σὲ τούτη
τὴν ἐκστατικὴ ψυχὴ τῆς ἀρετῆς ἡ δίψα δὲν εἶναι ἐπιθυ-
μία νὰ ξαλαφρωθεῖ ὀργανικὰ μὲ τὴ μηχανικὴν ἐγκένωση
τῶν πληθωρικῶν ὁρμῶν, ἀλλὰ λαχτάρει νὰ λυτρωθεῖ μὲ
τὴ μετουσίωση τοῦ πάθους τῆς σ' ἐκείνη τὴ θεῖα χαρὰ,
ποὺ νὰ τέρψη μαζί καὶ θαυμασμός, στὴν ἠθικὴν ἱκανο-
ποίηση, στὴν ἱκανοποίηση δηλ. ποὺ τότε μονάχα νιώθει
ἡ ψυχὴ, ὅταν ἱπακούει στὴν προσταγὴ τοῦ χρέους.

Νὰ τὸ μυστικὸ Κάτι ποὺ ξεχωρίζει τὸν ἀθλο τοῦ δευ-
τέρου παραδείγματος ἀπὸ τὸν ἀθλο τοῦ τρίτου. Εἶναι
ἄραγε τόσο μηδαμινὸ καὶ ἀσήμαντο, ὥστε νὰ μὴν ἐπι-
μείνουμε στὴ διάκριση, ἀλλὰ νὰ περιλάβουμε καὶ τοὺς
δύο στὴν ἴδαν ἠθικὴν «ἐννοια», στὴν ἐννοια τῆς αὐτα-
πάρνησης καὶ τῆς αὐτοθυσιῶν, καθὼς θέλει ὁ Κροπότκιν
καὶ οἱ ὀπαδοὶ του;

Συνοψίζουμε: Δὲ μποροῦν ὅποιεσδήποτε ἐκδηλώσεις
ἐνέργειας ψυχικῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ βιολογικὸν εἶδος ἢ
τὴν ἱστορία τοῦ ὄντος, στοῦ ὁποίου τὴ ζωὴ παρουσιάζ-
ονται, νὰ ὀνομάζονται ἠθικές, γιὰτὶ τάχα σ' αὐτὲς κά-
ποιο Ἐγὼ θυσιάζεται, «δίνεται» γι' ἄλλα ὀμοιά του.
Καὶ δὲ μποροῦν, γιὰτὶ γιὰ νὰ καθοριστεῖ ἂν μία ψυχικὴ
ἐνέργεια εἶναι ἠθικὴ ἢ ὄχι, καὶ πάλι ἂν εἶναι ἄγνότερη
ἢ ἠθικὴ τῆς οὐσίας ἢ λιγότερο ἄγνή, πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ
ὄχι τὸ ἀποτελέσματῆς, ἀλλὰ ἡ φύσις καὶ ἡ πρόθεσις τοῦ
φορέα τῆς. Ἡ ἀρετὴ εἶναι φαινόμενο ἀποκλειστικὰ ἀν-
θρώπινο. Ζωολογικὲς ἀρετὲς δὲν ἱπάρχουν. Γιὰτὶ τῆς
ἀρετῆς τὸν ἀθλο μόνο μὴ σύειδηση προσωπικὴ μπορεῖ
νὰ τελέσει. Καὶ ἡ προσωπικὴ συνείδηση εἶναι γνώρισμα
μόνο τοῦ ἀνθρώπινου εἶναι. Τὰ ζῶα εἶναι μονάδες βιο-
λογικές. Ἐνόητες ψυχικὲς (ἢ ἄλλη ἔκφραση τῆς προ-

σωπικῆς συνείδησης) εἶναι οἱ ἄνθρωποι μονάχα. Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι ὅλες οἱ ἠθικὲς πράξεις τῆς αὐτῆς ἀγνότη-
τας. Ἄλλες εἶναι περισσότερο κι ἄλλες λιγότερο ἀγνές.
Ἡ ἀγνότητά τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ καθαρότη-
τας καὶ διαφόρωσης, ἀπὸ τὴν «ἱστορικὴν ἡλικία» τῆς
συνείδησης πὺ τὶς τελεῖ. Ὅταν εἶναι σκοτεινὰ καὶ ἀνα-
κατωμένα τὰ ἐλατήρια, πὺ τὶς προκαλοῦν, καὶ ἡ ἐπιθυ-
μία τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν τὶς κάνει, εἶναι νὰ ξαλαφρωθεῖ
ὄργανικὰ μὲ μιὰν ἐκκένωση μυικὴ, δὲν εἶναι ἀγνή ἡ ἠ-
θικὴ τους οὐσία, ἀλλὰ θολὴ καὶ ὑποπτη—ἀμφισβητή-
σιμη. Ἡ ἀγνή ἠθικὴ πράξι τελεῖται, ὅταν κυριαρχεῖ
στὴν ψυχὴ ἡ φωνὴ τοῦ χρέους καὶ ὁ ἄνθρωπος διψᾷ
τὴν ἀρετὴ γιὰ νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὸ πάθος, πὺ τοῦ γεν-
γάει μιὰ Ζωὴ τυφλὴ καὶ ἀσυνάρτητη, μιὰ Ζωὴ δίχως
νόημα. Τὸ πάθος δὲν εἶναι πληθώρα σκοτεινῶν ὁρμῶν
πὺ ζητοῦν διέξοδο, ἀλλὰ θύελλα πὺ ξεσπάει στὴν ψυ-
χὴ, ὅταν ὁ ἄνθρωπος πνίγεται μέσα στὴν ἴσια, παγερὴ,
μοχθηρὰ τραγικὴ καὶ κουτὰ, θεόκουτα κωμικὴ ροὴ τοῦ
Πραγματικοῦ.

Ἐπειτα ἀπὸ τὶς βαρυσήμαντες διαφορὲς, πὺ ξεχω-
ρίζουν τὰ λεγόμενα ἠθικὰ φαινόμενα ἀνάλογα μὲ τὸ βιο-
λογικὸν εἶδος ἢ τὴν ἱστορία τοῦ ὄντος, πὺ εἶναι ὁ φο-
ρέας τους, ἐπιμένει ὁ Κροπότκιν καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς *positive*
evolutionniste νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἀνήκουν ὅλα σὲ μιὰ
καὶ τὴν ἴδια σειρὰ, πὺ πάει ἀνεβαίνοντας ἀπὸ τὸ στοι-
χειωδέστερο καὶ ἀπλούστερο: τὴν ἀλληλοβοήθεια, ὡς τὸ
κορύφωμα τῆς ἠθικῆς: τὴν αὐτοθυσία καὶ τὴν αὐταπάρ-
νηση, μ' ἓναν ἐνδιάμεσο σταθμὸ: τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν
ἰσότητα; Δὲν ἔχουμε ἀντίρρηση. Τόσα καὶ τόσα σχήματα
καὶ πλάνα ἐπινοεῖ τὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ γιὰ νὰ συγκρα-
τήσῃ τὸ χαώδικο καὶ παρδαλὸ ὑλικὸ τῆς ἱστορίας. Ἄς
εἶναι καὶ τοῦτο ἓνα ἀπ' αὐτά. Ὑπὸ τὸν ὄρον ὅμως νὰ
μᾶς ἐξηγήσουν γιὰ ποιὸ λόγο θέλουν τούτη τὴ σειρὰν
ἀδιάκοπη καὶ συνεχῆ καὶ τί ἐννοοῦν λέγοντας «γραμμὴν
ἐξελίξεως», καθὼς τὴν ὀνομάζουν. Ἄν μᾶς ποῦν ὅτι τὸ
σχῆμα τοῦτο πρόκειται νὰ χεῖ μιὰ βαθύτερη σημασία: θὰ
συμβολίζει ὅτι τὸ κάθε φαινόμενο τῆς σειρᾶς «βγαί-
νει» ὄργανικὰ μὲ ξεδίπλωμα φυσικὸν ἀπὸ τὸ προηγού-

μενό του, κι επομένως γιὰ νὰ κατανοηθεῖ πρέπει σὲ τοῦτο ἀκριβῶς ν' ἀναχθεῖ, γιὰ τοῦτο εἶναι καὶ ἀπλούστερό του, ἄρα κι εὐκολότερα δίνεται στὴν ἐξήγηση—ἕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε καὶ ποὺ δειξε πόσο στὸ βάθος διαφορετικὰ κι ἀνόμοια εἶναι τὰ ἠθικὰ φαινόμενα τῆς σειρᾶς αὐτῆς, ὄχι μόνο δὲν θὰ τοὺς παρακολουθήσουμε, ἀλλὰ θὰ διαμυρτυρηθοῦμε κι ὅλας, λέγοντας ὅτι αὐτὸ ποὺ κάνουν εἶναι αὐθαίρετο ἐντελῶς καὶ ἐπιπόλαιο, ἀνάξιο σοφῶν τῆς περιοπῆς τους. Δὲν ξέρουμε τί γίνεται ἄλλοῦ, στὸν κόσμον ὅμως τοῦ πνεύματος οἱ ἔννοιες «θργανικὸ ξεδίπλωμα» ἢ «φυσικὴ ἐξέλιξη» δὲν ἐξηγοῦν τίποτα, δὲν ἔχουν «ὄγκο», εἶναι σχήματα ἀδειανά, κούφια, μάταιες λέξεις καὶ τίποτα περισσότερο. Στὰ φαινόμενα τοῦ πνεύματος—καὶ τὰ ἠθικὰ εἶναι ἀνάμεσά τους, ὅπως καὶ τὰ αἰσθητικὰ καὶ τᾶλλα, ποὺ ἀναφέρονται στὸν κόσμο τῆς ἐπιστήμης—δὲ μπορεῖς νὰ πεῖς ὅτι τὸ συνθετότερο καὶ πολυπλοκότερο «βγῆκε» ἀπὸ τὸ ἀπλούστερο καὶ στοιχειωδέστερο, γιὰ ἐκεῖνο τὸ «βγῆκε» δημιουργεῖται ἕξ τῶν δύο μιὰ σχέση πατρότητας, μιὰ συνάρτηση ὄχι ἀπλῶς χρονικὴ, ἀλλὰ γενικὴ, ποὺ ὄχι μόνο δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, ἀλλὰ νοθεύει, πλαστογραφεῖ τὶς πραγματικὲς τους σχέσεις.

Ἄλλην ὄψη βέβαια παίρνουν τὰ πράγματα, ὅταν δὲν ζητεῖς νὰ μπεῖς στὴν οὐσία τοῦ ἠθικοῦ φαινομένου ὡς ψυχικοῦ γεγονότος, ἀλλὰ ἐνδιαφέρεσαι νὰ μάθεις τὸ πῶς σιγά - σιγά μέσα στὴ ροὴ τῶν αἰώνων διαμορφώθηκαν οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, τὸ Δίκαιο. Τότε βέβαια εἶναι ἀνάγκη γιὰ νὰ κατανοήσεις σ' ὅλο τὸ πλάτος καὶ σ' ὅλη τὴ σημασία του τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ Δίκαιο π. χ. νὰ μελετήσεις τὰ ἱστορικὰ του προηγούμενα μέσα στὸν προελληνικὸν κόσμο, στὸν αἰγαῖο—καθὼς τὸν ὀνομάζουμε—πολιτισμό, ἢ γιὰ νὰ ἐκτιμήσεις τὴ νομοθετικὴ σημασία του Μωσαϊκοῦ Δεκαλόγου νὰ προσέξεις ὅπως καὶ ὅσο τοῦ πρέπει τὸν ἀξιόλογο κώδικα ἐκείνου τοῦ περίφημου Βαβυλώνιου βασιλιᾶ, τοῦ Ἄμουραμπῆ, ποὺ χωρὶς νὰ τοῦ δώσει στὰ χέρια τὶς πλάκες ὁ Θεός, πρόβλεπε στοὺς νόμους του γιὰ ὅλα. Κι ἂν ἀρχίσεις μάλιστα τὴν ἱστορία σου τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἀπὸ

τὰ πρῶτα σπέρματα τῆς ἔννοιᾳς τῆς ἰσότητος μέσα στὴ ζω-
ῆ τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν—στὸ βύζασμα τῶν μικρῶν
ἢ στὰ παιχνίδια τους—ὥστε νὰ παρακολουθήσεις κατό-
πιν ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς ἱστορικῶν χαράματα τὴν ἐξέλιξη
αὐτῆς τῆς περίφημης κοινωνικῆς Δικαιοσύνης, πού τὴν
κατάντησε ἀγνώριστη, ἔτσι καθὼς τὴ φλεβοτόμησε
καὶ τὴ φλεβοτομῆ καθεμέρα, ἢ νομοθεσία τῶν τελειό-
τερα ὀργανωμένων σύγχρονων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, πρέ-
πει ἀσφαλῶς νὰ σὲ ποῦν ἱστορικὸν ἐνήμερο καὶ σοφὸ
κοινωνιολόγο. Μὴ νομίσῃς ὅμως ὅτι, τραβώντας τόσο
πολὺ πίσω τὸ σκοινί, θὰ μπεῖς βαθύτερα στὴν οὐσία
τοῦ ἠθικοῦ φαινομένου, θὰ κατανοήσεις καλύτερα καὶ ὀρ-
θότερα τί εἶναι ἡ «ἀρετὴ» καὶ τί εἶναι ἡ «κακία». Αὐτὰ
εἶναι *γεγονότα ψυχικά*, καὶ ὄχι ἀφηρημένες, *ἀντικειμενι-
κὲς ἐξωτερικότητες*, ὅπως οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί. Καὶ γιὰ
νὰ συλάβῃς τὸ νόημά τους, τὰ ἱστορικά, *τ' ἀψυχα δο-
κουμένα* σοῦ εἶναι ἀχρηστὰ. Ἐνα μόνον μέσον ὑπάρχει:
νὰ διερευνήσεις ὑπομονετικὰ καὶ μ' ἀσκημένα μάτια τὴν
ψυχὴ τοῦ σύγχρονου σου ἀνθρώπου, πού ἀνήκει στὴν
ἴδια τοπικοχρονικὴν ἐνότητα, στὴν ἴδιαν «ἐνότητα πολι-
τισμοῦ», στὴν ἴδιαν «ἱστορικὴ στιγμὴ» μαζί μὲ σένα. Τὰ
λεγόμενα ἱστορικὰ προηγούμενα δὲν ὠφελοῦν καθόλου σὲ
τούτῃ τὴν περίπτωσι. Καὶ δὲν ὠφελοῦν γιὰ τοὺς λόγους
πού ἀναπτύξαμε παραπάνω μὲ λεπτομέρειες. Ἀκόμα καὶ
γιὰ τοῦτον ἔδω πού τὸν ἀναφέρομε τελευταῖο—ὄχι γιὰτι
εἶναι λιγότερο σημαντικός: στὸν κόσμον τῶν φαινομένων
τοῦ πνεύματος, διὰ μέσου τῶν τωρινῶν μονάχα ἐπικοινωνεῖς
μὲ τὰ περασμένα. Ἄλλος τρόπος δὲν ὑπάρχει, γιὰτι δὲ
μπορεῖς βέβαια νὰ βγῆς ἀπὸ τὸ πετσί σου γιὰ νὰ δεῖς
ἀπ' ἔξω τὴ φυσιογνωμία σου σὰν ξένος ὀλότελα παρατη-
ρητής. . . Ὅταν λές: «ἡ ἀρετὴ τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώ-
που» ἢ ἡ «ἀρετὴ τοῦ ζώου», προσεκτείνεις τὴν ἔννοια τῆς
ἀρετῆς, πού ἔχεις σχηματίσει ἀπὸ τὸ δικό σου ἠθικὸ κό-
σμον, σ' ἕναν ἄλλο, ὅπου δὲν ξέρεις, δὲν εἶσαι σὲ θέση
νὰ ξέρεις τί μπορεῖ νὰ ναι ἡ ἀρετὴ, γιὰτι τὰ δικά σου τὰ
πνευμόνια δὲ μποροῦν ν' ἀναπνεύσουν σ' ἐκείνη τὴν τόσο
μακρινὴ ἀπὸ σένα, ἀπὸ τὴν «ἱστορικὴ στιγμὴ» σου ἀτ-
μόσφαιρα. Ἄν λοιπὸν νομίζεις ὅτι μὲ τὴν ἀρετὴ τοῦ

ζώου ἢ τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου θὰ ἐξηγήσεις καὶ θὰ νιώσεις τί εἶναι ἡ δική σου, ἀπατᾶσαι, καὶ ἀπατᾶσαι ἀξιοθρήνητα: πᾶς μὲ τὸ εὔρημα στὸ χέρι ν' ἀρχίσεις ἕνα δρόμο μακρινό, πού θὰ σὲ ὀδηγήσει τάχα στὴν ποθητὴν ἀνακάλυψη. . .

Μένει τὸ θεμελιώμα τῆς ἀξίας τῶν ἠθικῶν φαινομένων: Ἐξασφαλίζεται κι αὐτὴ μὲ τὴν «ἀναγωγή» τοῦ καθενὸς στὸ προγενέστερό του; Εἶναι ἡ ἱστορικὴ συνάρτηση καὶ στήριγμα ἀξιολογικό, καθὼς θέλει ἡ *positive evolutionniste*;—Στὸ ζήτημα τοῦτο οὔτε κὰν ἡ συζήτηση εἶναι δεχτή. Κι ἂν ἀκόμα ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ «ἐξέλιξη» ἐξηγεῖ τὸ εἶναι—πρᾶγμα πού στὰ φαινόμενα τοῦ πνεύματος φαίνεται ἐντελῶς ἀδύνατο, καθὼς ἐδείξαμε πρὸ πάνω—τὸ Πρέπει δὲν μπορεῖ νὰ τὸ στηρίξει. Ἄλλο ἐξηγήση ὄντολογική, κι ἄλλο πηγὴ μιᾶς δεοντολογίας. Πηγὴ δεοντολογίας εἶναι τὸ Ἰδανικὸ μονάχα. Τὸ Πραγματικὸ ποτέ. Κάθε λοιπὸν καταφυγὴ στὴ Φύση, στὴ Ζωή, στὴν Ἱστορία, γιὰ νὰ μᾶς δώσει κανόνες (*normes*) ἠθικούς, εἶναι καταδικασμένη ἐκ τῶν προτέρων. Οἱ ἠθικοὶ κανόνες βγαίνουν ἀπὸ συστήματα ἀξιῶν, ὄχι ἀπὸ «γεγονότα». Τὰ πράγματα στὴ Φύση, στὴ Ζωή, στὴν Ἱστορία εἶναι ἢ δὲν εἶναι. Οἱ πράξεις ὅμως τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἠθικές, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τους ἀντίκρου στὸ Ἰδανικόν, σ' ἕνα σύστη-δηλ. ἀξιῶν. Ὁ *Positivismus*, πού μᾶς πρόσφερεν ἀληθινὰς ὑπηρεσίας στὴ μελέτη τῶν φαινομένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, εἶναι ἀνίκανος νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας. Ἰδιαίτερα τῆς ἠθικῆς ἀξίας: γιατί μὲ δεσμεύει ἠθικὰ σὰν ὑποχρέωση ὅ τι γίνεται στὴ Φύση; καὶ γιατί μοῦ ἀπαγορεύεται ὡς ἀνήθικο ἐκεῖνο πού δὲν κάνουν τὰ ζῶα καὶ οἱ πρωτόγονοι ἀνθρώποι ἢ δὲν ἔκαναν οἱ χτεσινοὶ ὅμοιοί μου;—Τί ἔχουμε ν' ἀποκριθοῦμε σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, ἂν θελήσουμε νὰ στηριχθοῦμε μόνο στὰ «γεγονότα»; Τίποτα, ἀπολύτως τίποτα!

Ἐλέγαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου τούτου ὅτι ἡ ἀνάγκη τοῦ θεμελιώματος τῆς ἠθικῆς ἔχει τὶς ἐξῆς τρεῖς προϋποθέσεις: 1. Μιὰ δίχως Θεὸ νομοθετοῦσα ἠθική.

2. Τὴν ὑπαρξὴ ἀρχῶν ἀπόλυτης βεβαιότητος καὶ κύρους καθολικοῦ, ἱκανῶν στὴ θέσῃ τῆς θείας θέλησης νὰ στηρίξουν τὴν Ἠθικὴν. 3. Τὸ δόγμα ὅτι τὸ ἠθικὸ γεγονός δὲν παρουσιάζεται αποκλειστικὰ στὴν περιοχὴ τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, ἀλλὰ εἶναι μέρος ἑνὸς γενικότερου φαινομένου. — Ἔωρα ποὺ στὰ τρία πρῶτα Κεφάλαια ἀποδείχτηκε πλατιὰ ὅτι τὰ αἰτήματα αὐτὰ εἶναι αὐθαίρετα ἐντελῶς καὶ ἀπαράδεχτα, βγαίνει πὰ μόνο του τὸ συμπέρασμα; ὅτι καμιά ἀνάγκη δὲν ὑπάρχει νὰ στηρίξουμε «κάπου» τὸ ἠθικὸ Πρέπει.

Καὶ τὸ «γιατί» τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ; Στὴν Ἠθικὴν σωπαίνει; — Στὴν κατανοοῦσαν Ἠθικὴν ἡ ἔγνῃα τοῦ γιατί ξυπνᾷ ὅχι τὴν ἀνάγκη ἑνὸς στερεοῦ τάχα θεμελιώματος τῶν ἀρχῶν τῆς κάπου ἄλλου, ἀλλὰ μίαν ἄλλη. Ποιάν ἀκριβῶς, θὰ ἐκθέσω στὸ ἐρχόμενο Κεφάλαιο.